BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

भारताच्या आर्थिक विकासातील मानवी भांडवलाची भूमिका : एक आर्थिक विश्लेषण

प्रा. डॉ. संतोष तुकाराम कुटे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

श्रीमती सिंधुताई जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय

मेहकर, जि. बुलढाणा

Email : dr.santoshkute@gmail.com

सारांश

कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये नैसर्गिक साधनसंपत्ती, भौतिक भांडवल, तंत्रज्ञान, पायाभूत सुविधा आणि मानवी संसाधने यांचा महत्त्वपूर्ण वाटा असतो. तथापि, या सर्व साधनसंपत्तीचा कार्यक्षम वापर करण्यासाठी शिक्षित, प्रशिक्षित, निरोगी, कुशल आणि नवोन्मेषी मनुष्यबळाची आवश्यकता असते. त्यामुळे मानवी भांडवल हे आधुनिक आर्थिक विकासाचे एक महत्त्वाचे साधन मानले जाते. व्यक्तीच्या शिक्षणावर, आरोग्यावर, कौशल्यविकासावर आणि ज्ञानप्राप्तीवर केलेली गुंतवणूक तिच्या उत्पादकतेत वाढ घडवून आणते. परिणामी उत्पादन, उत्पन्न, रोजगारनिर्मिती, तंत्रज्ञानाचा स्वीकार आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेची स्पर्धात्मकता वाढण्यास मदत होते.

भारतासारख्या विकसनशील आणि मोठ्या लोकसंख्येच्या देशासाठी मानवी भांडवलाचे महत्त्व विशेष आहे. भारताकडे मोठ्या प्रमाणावर तरुण लोकसंख्या उपलब्ध आहे. या लोकसंख्येला दर्जेदार शिक्षण, रोजगाराभिमुख कौशल्ये, आरोग्यसुविधा आणि उद्योजकतेसाठी अनुकूल वातावरण उपलब्ध करून दिल्यास लोकसंख्येचे आर्थिक सामर्थ्यात रूपांतर करता येऊ शकते. मात्र, शिक्षणाच्या गुणवत्तेतील असमानता, कौशल्य आणि रोजगार यांमधील विसंगती, ग्रामीण-शहरी दरी, आरोग्यविषयक समस्या, बेरोजगारी आणि महिलांच्या आर्थिक सहभागातील अडथळे ही महत्त्वाची आव्हाने आहेत.

प्रस्तुत संशोधनामध्ये भारताच्या आर्थिक विकासातील मानवी भांडवलाची भूमिका शिक्षण, आरोग्य, कौशल्यविकास, रोजगारनिर्मिती, कृषी व औद्योगिक उत्पादकता, तंत्रज्ञान, महिला सक्षमीकरण आणि सामाजिक समता या विविध अंगांनी स्पष्ट करण्यात आली आहे. संशोधनासाठी दुय्यम माहितीचा वापर करून मानवी भांडवल आणि आर्थिक विकास यांच्यातील परस्परसंबंधांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. मानवी भांडवलामध्ये सातत्यपूर्ण, गुणवत्तापूर्ण आणि समावेशक गुंतवणूक केल्यास भारताच्या शाश्वत आर्थिक विकासाला गती मिळू शकते, हा या संशोधनाचा प्रमुख निष्कर्ष आहे.

प्रस्तावना

आर्थिक विकास ही केवळ राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होण्याची प्रक्रिया नसून समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक आणि मानवी क्षमतांमध्ये होणारा व्यापक बदल आहे. एखाद्या देशाच्या विकासाचे मूल्यमापन करताना दरडोई उत्पन्न, औद्योगिकीकरण, कृषी उत्पादकता, रोजगारनिर्मिती, पायाभूत सुविधांचा विस्तार आणि तंत्रज्ञानाचा विकास यांसोबत शिक्षण, आरोग्य,

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

जीवनमान आणि सामाजिक संधी यांचाही विचार करावा लागतो. या सर्व घटकांच्या केंद्रस्थानी मानवी संसाधने असतात. मानवी संसाधनांचे ज्ञान, कौशल्ये, अनुभव, आरोग्य आणि कार्यक्षमता यांमध्ये वाढ झाली की त्यांचे रूपांतर मानवी भांडवलामध्ये होते.

अर्थशास्त्रामध्ये मानवी भांडवल ही संकल्पना व्यक्तीच्या उत्पादक क्षमतेशी संबंधित आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीचे ज्ञान आणि निर्णयक्षमता वाढते, प्रशिक्षणामुळे विशिष्ट काम करण्याचे कौशल्य प्राप्त होते, तर चांगल्या आरोग्यामुळे काम करण्याची क्षमता आणि कार्यक्षमतेचा कालावधी वाढतो. या प्रक्रियेमुळे व्यक्तीचे उत्पन्न वाढण्याची शक्यता निर्माण होते. त्याचबरोबर अर्थव्यवस्थेतील उत्पादनक्षमता, नवोन्मेष, उद्योजकता आणि तंत्रज्ञान स्वीकारण्याची क्षमता विकसित होते.

भारताच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये मानवी भांडवलाला विशेष महत्त्व आहे. भारताने माहिती तंत्रज्ञान, औषधनिर्मिती, सेवा क्षेत्र, अंतराळ संशोधन, उद्योग आणि उच्च शिक्षण या क्षेत्रांत उल्लेखनीय प्रगती केली आहे. या प्रगतीमध्ये कुशल मनुष्यबळाचे योगदान महत्त्वाचे आहे. तथापि, देशातील सर्व नागरिकांना समान दर्जाचे शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झालेल्या नाहीत. ग्रामीण आणि शहरी भागांमध्ये तसेच विविध सामाजिक गटांमध्ये संधींचे असमान वितरण दिसून येते.

भारताच्या आर्थिक सर्वेक्षण २०२५-२६ मध्ये शिक्षण, आरोग्य आणि कौशल्यविकास यांना देशाच्या दीर्घकालीन विकासासाठी महत्त्वाचे मानवी भांडवलविषयक घटक म्हणून अधोरेखित करण्यात आले आहे. त्यामुळे विकसित भारताच्या उद्दिष्टपूर्तीसाठी मानवी भांडवलाचा विकास करणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत संशोधनात भारताच्या आर्थिक विकासामध्ये मानवी भांडवल कोणत्या प्रकारे योगदान देते, त्याच्या विकासातील अडचणी कोणत्या आहेत आणि या अडचणी दूर करण्यासाठी कोणते उपाय आवश्यक आहेत, याचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत संशोधनाचे प्रमुख उद्दिष्ट भारताच्या आर्थिक विकासातील मानवी भांडवलाचे महत्त्व आणि योगदान स्पष्ट करणे हे आहे. या व्यापक उद्दिष्टाच्या पूर्ततेसाठी पुढील विशिष्ट उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत.

१. मानवी भांडवलाची संकल्पना, स्वरूप आणि आर्थिक महत्त्व स्पष्ट करणे.

२. भारताच्या आर्थिक विकासामध्ये शिक्षण आणि उच्च शिक्षणाचे योगदान अभ्यासणे.

३. मानवी भांडवलाच्या निर्मितीमध्ये आरोग्य आणि पोषणाची भूमिका स्पष्ट करणे.

४. कौशल्यविकास, रोजगारनिर्मिती आणि कामगारांच्या उत्पादकतेतील संबंधांचा अभ्यास करणे.

५. कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रांच्या विकासामध्ये मानवी भांडवलाचे योगदान विशद करणे.

६. तंत्रज्ञान, संशोधन, नवोन्मेष आणि उद्योजकता यांमधील मानवी भांडवलाचे महत्त्व स्पष्ट करणे.

७. महिला सक्षमीकरण, सामाजिक समता आणि प्रादेशिक विकासासाठी मानवी भांडवलाची भूमिका तपासणे.

८. भारतामध्ये मानवी भांडवलाच्या विकासासमोरील प्रमुख अडचणींचा आढावा घेणे.

९. मानवी भांडवलाचा दर्जा आणि उपयोगिता वाढविण्यासाठी आवश्यक धोरणात्मक उपाय सुचविणे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

या उद्दिष्टांच्या माध्यमातून मानवी भांडवलाकडे केवळ शिक्षण किंवा प्रशिक्षण या मर्यादित दृष्टिकोनातून न पाहता आर्थिक उत्पादकता, रोजगार, उत्पन्न, सामाजिक कल्याण आणि शाश्वत विकास यांना जोडणारा व्यापक घटक म्हणून पाहण्यात आले आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. संशोधनाचा विषय राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था, मानवी संसाधने आणि आर्थिक विकास यांच्याशी संबंधित असल्यामुळे दुय्यम माहितीला विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. भारत सरकारचे आर्थिक सर्वेक्षण, केंद्रीय अर्थसंकल्पीय कागदपत्रे, सांख्यिकी व कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालयाचे अहवाल, आवधिक श्रमबल सर्वेक्षण, शिक्षण मंत्रालयाचे अहवाल, आरोग्यविषयक अधिकृत प्रकाशने आणि नीती आयोगाचे अहवाल हे माहितीचे संभाव्य प्रमुख स्रोत आहेत. मानवी भांडवलाच्या विश्लेषणासाठी शिक्षणातील प्रवेश आणि गुणवत्ता, आरोग्यसेवांची उपलब्धता, कौशल्यप्रशिक्षण, श्रमबल सहभाग, रोजगाराचे स्वरूप, उत्पन्ननिर्मिती आणि उत्पादकता यांसारख्या निर्देशकांचा विचार करण्यात आला आहे. उपलब्ध अधिकृत सांख्यिकीय माहितीचा उपयोग करून मानवी भांडवल आणि आर्थिक विकास यांच्यातील संबंधांचे स्पष्टीकरण करण्यात आले आहे. त्याचबरोबर मानवी भांडवलाच्या विकासासमोरील सामाजिक, आर्थिक आणि संस्थात्मक अडचणींचाही अभ्यास करण्यात आला आहे. या संशोधनामध्ये प्रत्यक्ष क्षेत्रीय सर्वेक्षण किंवा प्राथमिक माहिती संकलन केलेले नाही. त्यामुळे निष्कर्ष हे उपलब्ध दुय्यम माहिती, प्रकाशित अहवाल आणि आर्थिक सिद्धान्त यांच्या विश्लेषणावर आधारित आहेत. मानवी भांडवल आणि आर्थिक विकास यांच्यात परस्परसंबंध असला तरी केवळ शिक्षण किंवा आरोग्यामुळेच आर्थिक विकास घडतो, असा एकरेषीय निष्कर्ष काढणे योग्य ठरणार नाही. गुंतवणूक, तंत्रज्ञान, संस्थात्मक गुणवत्ता, बाजारपेठेतील मागणी आणि शासनाची धोरणे यांचाही आर्थिक विकासावर प्रभाव असतो. त्यामुळे मानवी भांडवलाचे योगदान या व्यापक संदर्भात तपासण्यात आले आहे.

मानवी भांडवलाची संकल्पना आणि आर्थिक विकासातील स्थान

मानवी भांडवल म्हणजे व्यक्तीमध्ये असलेले ज्ञान, कौशल्ये, शैक्षणिक पात्रता, व्यावसायिक अनुभव, आरोग्य, कार्यक्षमता आणि निर्णयक्षमता यांचा असा संच होय, ज्यामुळे तिची उत्पादनक्षमता आणि आर्थिक योगदान देण्याची क्षमता वाढते. भौतिक भांडवलामध्ये यंत्रसामग्री, कारखाने, इमारती आणि उपकरणे यांचा समावेश होतो; तर मानवी भांडवलामध्ये व्यक्तीच्या क्षमतांचा समावेश होतो. भौतिक भांडवलाचा प्रभावी वापर करण्यासाठी मानवी भांडवलाची आवश्यकता असते. आधुनिक अर्थव्यवस्थेमध्ये या दोन्ही प्रकारच्या भांडवलांचा परस्परपूरक संबंध आहे. अर्थशास्त्रज्ञ गॅरी बेकर यांनी मानवी भांडवलाच्या सिद्धान्ताच्या विकासामध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यांच्या दृष्टिकोनानुसार शिक्षण, प्रशिक्षण आणि आरोग्य यांवरील खर्च हा केवळ उपभोग नसून भविष्यातील उत्पादकता आणि उत्पन्न वाढविणारी गुंतवणूक मानता येतो. थियोडोर शुल्ट्झ यांनीही शिक्षण आणि कौशल्यविकासाच्या माध्यमातून व्यक्तीच्या आर्थिक क्षमतांमध्ये होणाऱ्या वाढीवर भर दिला. या विचारांनुसार मानवी भांडवल हे आर्थिक विकासाच्या दीर्घकालीन प्रक्रियेतील एक महत्त्वाचे साधन आहे. भारताच्या संदर्भात मानवी भांडवलाचे महत्त्व अधिक व्यापक आहे. शेतीमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा स्वीकार, उद्योगांमध्ये यंत्रसामग्रीचा परिणामकारक वापर, सेवा क्षेत्रामध्ये डिजिटल कौशल्ये आणि संशोधन क्षेत्रामध्ये नवोन्मेष यांसाठी प्रशिक्षित मनुष्यबळ आवश्यक आहे. शिक्षण आणि आरोग्याच्या माध्यमातून मानवी क्षमता विकसित झाल्यास व्यक्ती अधिक चांगले आर्थिक निर्णय घेऊ शकते, रोजगाराच्या संधींचा लाभ घेऊ शकते आणि उद्योजकतेकडे वळू शकते. तथापि, मानवी भांडवलाची निर्मिती ही केवळ औपचारिक शिक्षणापुरती मर्यादित नसते. कामाच्या ठिकाणी मिळणारा अनुभव, जीवनभर शिक्षण, डिजिटल साक्षरता, संवादकौशल्ये, समस्या सोडविण्याची क्षमता आणि सामाजिक कौशल्ये यांचाही त्यामध्ये समावेश होतो.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

म्हणूनच मानवी भांडवलाच्या विकासासाठी शिक्षण, आरोग्य, प्रशिक्षण आणि रोजगार यांचा एकात्मिक विचार करणे आवश्यक आहे.

शिक्षण आणि उच्च शिक्षणाची आर्थिक विकासातील भूमिका

शिक्षण हे मानवी भांडवलाच्या निर्मितीचे मूलभूत साधन आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीला वाचन, लेखन, गणितीय विचार, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि निर्णयक्षमता प्राप्त होते. प्राथमिक शिक्षण व्यक्तीच्या मूलभूत क्षमतांचा पाया मजबूत करते, माध्यमिक शिक्षण ज्ञानाचा विस्तार करते, तर उच्च शिक्षण आणि व्यावसायिक शिक्षण विशिष्ट क्षेत्रांतील तज्ज्ञता विकसित करतात. या प्रक्रियेमुळे व्यक्तीची रोजगारक्षमता वाढते आणि अर्थव्यवस्थेला अधिक कुशल मनुष्यबळ उपलब्ध होते. शिक्षणाचा आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम केवळ व्यक्तीच्या उत्पन्नापुरता मर्यादित नसून सामाजिक जागरूकता, आरोग्यविषयक निर्णय आणि आर्थिक व्यवहारांची समज यांवरही होतो.

भारताच्या आर्थिक सर्वेक्षण २०२५-२६ नुसार प्राथमिक स्तरावरील एकूण नोंदणी प्रमाण ९०.९ टक्के आणि उच्च प्राथमिक स्तरावरील प्रमाण ९०.३ टक्के असल्याचे नमूद करण्यात आले आहे. हे आकडे शालेय शिक्षणाच्या विस्तारासंदर्भात महत्त्वाचे आहेत. मात्र, एकूण नोंदणी प्रमाण आणि प्रत्यक्ष अध्ययनाचे परिणाम या दोन वेगवेगळ्या बाबी आहेत. विद्यार्थ्यांची शाळेतील उपस्थिती, वाचन-लेखन क्षमता, गणितीय कौशल्ये, शिक्षकांची उपलब्धता आणि शैक्षणिक सुविधांची गुणवत्ता यांचाही विचार करणे आवश्यक आहे.

उच्च शिक्षणाच्या माध्यमातून अर्थशास्त्र, विज्ञान, अभियांत्रिकी, वैद्यकीय क्षेत्र, व्यवस्थापन, कायदा आणि माहिती तंत्रज्ञान यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये तज्ज्ञ मनुष्यबळ तयार होते. विद्यापीठे आणि संशोधन संस्थांमधील संशोधनामुळे नवीन ज्ञानाची निर्मिती होते. उद्योग आणि शैक्षणिक संस्थांमधील सहकार्यामुळे संशोधनाचे व्यावसायिक उपयोग वाढू शकतात. तथापि, उच्च शिक्षणाचा विस्तार होत असताना शिक्षणाचा दर्जा, अभ्यासक्रमांची रोजगाराभिमुखता आणि ग्रामीण विद्यार्थ्यांना मिळणाऱ्या संधी यांवर लक्ष देणे आवश्यक आहे. भारताच्या आर्थिक विकासासाठी शिक्षणव्यवस्था ही केवळ पदवी प्रदान करणारी यंत्रणा न राहता ज्ञान, कौशल्य, संशोधन आणि उद्योजकता निर्माण करणारी व्यवस्था बनली पाहिजे. शालेय स्तरापासून उच्च शिक्षणापर्यंत प्रत्यक्ष जीवनाशी संबंधित अध्ययन, डिजिटल कौशल्ये आणि समस्या सोडविण्याची क्षमता विकसित केल्यास मानवी भांडवलाची गुणवत्ता वाढेल. परिणामी उत्पादनक्षमता, रोजगारनिर्मिती आणि राष्ट्रीय उत्पन्न वाढविण्यास मदत होईल.

आरोग्य आणि पोषण : मानवी भांडवलाचा मूलभूत आधार

आरोग्य हा मानवी भांडवलाचा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. निरोगी व्यक्ती अधिक कार्यक्षमतेने काम करू शकते, प्रशिक्षणाचा अधिक चांगला लाभ घेऊ शकते आणि दीर्घकाळ आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये सहभागी होऊ शकते. याउलट आजारपण, कुपोषण, मानसिक ताण आणि आरोग्यसेवांचा अभाव यांमुळे काम करण्याची क्षमता कमी होते. परिणामी कामाचे दिवस कमी होणे, उत्पन्न घटणे आणि वैद्यकीय खर्च वाढणे अशा समस्या निर्माण होतात. त्यामुळे आरोग्यावरील सार्वजनिक आणि खासगी खर्चाकडे केवळ उपभोग म्हणून न पाहता मानवी क्षमतांमध्ये होणारी गुंतवणूक म्हणून पाहणे आवश्यक आहे. बालपणातील पोषणाचा शिक्षण आणि भविष्यातील उत्पादकतेशी जवळचा संबंध आहे. पुरेसे पोषण मिळालेल्या मुलांची शारीरिक वाढ, एकाग्रता आणि शिकण्याची क्षमता चांगली विकसित होण्यास मदत होते. बालपणी कुपोषणाचा सामना करणाऱ्या मुलांना पुढील आयुष्यात शैक्षणिक आणि आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागू शकतो. त्यामुळे माता आणि बालआरोग्य, पूरक पोषण, सुरक्षित पिण्याचे पाणी, स्वच्छता आणि प्राथमिक आरोग्यसेवा यांना मानवी भांडवलाच्या विकासामध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे. कामगारांच्या आरोग्याचा उद्योग, शेती आणि सेवा क्षेत्रांच्या उत्पादकतेवर थेट परिणाम होतो. कृषिक्षेत्रात काम करणाऱ्या व्यक्तींना हवामानातील बदल, उष्णतेचा ताण आणि व्यावसायिक आरोग्याच्या समस्या

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

भेडसावू शकतात. औद्योगिक क्षेत्रात सुरक्षित कार्यस्थळे आणि आरोग्यविषयक नियम आवश्यक असतात. असंघटित क्षेत्रातील कामगारांना नियमित आरोग्यसेवा आणि सामाजिक सुरक्षेची उपलब्धता कमी असल्यास त्यांच्या आर्थिक सुरक्षिततेवर परिणाम होऊ शकतो.

भारताच्या आर्थिक विकासासाठी प्रतिबंधात्मक आरोग्यसेवा, प्राथमिक आरोग्य केंद्रांचे बळकटीकरण, आरोग्यविषयक जागरूकता आणि परवडणाऱ्या उपचारांची उपलब्धता वाढविणे आवश्यक आहे. मानसिक आरोग्य, वृद्धांची काळजी आणि असंसर्गजन्य आजारांचे नियंत्रण यांनाही महत्त्व द्यावे लागेल. आरोग्यसेवा आणि शिक्षण यांचा समन्वय साधल्यास मानवी भांडवलाची गुणवत्ता सुधारेल. निरोगी लोकसंख्या ही केवळ आर्थिक उत्पादनासाठी नव्हे, तर सामाजिक कल्याण आणि जीवनमानाच्या सुधारणेसाठीही आवश्यक आहे.

कौशल्यविकास, रोजगार आणि कामगार उत्पादकता

मानवी भांडवलाचा आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम व्यक्तीच्या ज्ञानाचे आणि कौशल्यांचे प्रत्यक्ष उत्पादन व रोजगारामध्ये रूपांतर किती प्रभावीपणे होते, यावर अवलंबून असतो. औपचारिक शिक्षणामुळे सैद्धान्तिक ज्ञान मिळते; परंतु प्रत्यक्ष कामासाठी तांत्रिक कौशल्ये, संवादकौशल्ये, डिजिटल साक्षरता, समस्या सोडविण्याची क्षमता आणि कार्यसंघामध्ये काम करण्याची तयारी आवश्यक असते. उद्योगांच्या गरजांनुसार कौशल्यप्रशिक्षण मिळाल्यास कामगारांची उत्पादकता वाढू शकते आणि उद्योगांना आवश्यक मनुष्यबळ उपलब्ध होऊ शकते. भारताच्या आवधिक श्रमबल सर्वेक्षणाच्या २०२५ च्या वार्षिक अहवालानुसार, १५ वर्षे व त्यावरील वयोगटातील व्यक्तींचा सामान्य स्थितीनुसार श्रमबल सहभाग दर ५९.३ टक्के होता. याच अहवालानुसार, १५ ते ५९ वर्षे वयोगटातील ४.२ टक्के व्यक्तींनी औपचारिक व्यावसायिक किंवा तांत्रिक प्रशिक्षण घेतले असल्याचे अथवा घेत असल्याचे नोंदविले. या आकडेवारीतून एक महत्त्वाची बाब स्पष्ट होते: शिक्षणाचा विस्तार आणि कामासाठी आवश्यक औपचारिक कौशल्यप्रशिक्षण यांच्यामध्ये अंतर असू शकते. त्यामुळे कौशल्यविकासाच्या संधी अधिक व्यापक करण्याची गरज आहे.

कौशल्यविकास कार्यक्रमांची रचना करताना स्थानिक अर्थव्यवस्थेच्या गरजांचा विचार केला पाहिजे. ग्रामीण भागात कृषिपूरक व्यवसाय, अन्नप्रक्रिया, दुग्धव्यवसाय, यंत्रदुरुस्ती, डिजिटल सेवा आणि लघुउद्योग यांशी संबंधित प्रशिक्षण उपयुक्त ठरू शकते. औद्योगिक क्षेत्रात यंत्रसामग्रीचे संचालन, गुणवत्ता नियंत्रण, उत्पादन व्यवस्थापन आणि तांत्रिक देखभाल यांसारख्या कौशल्यांना मागणी असते. सेवा क्षेत्रामध्ये संगणक, वित्तीय सेवा, आरोग्यसेवा, पर्यटन आणि ग्राहकसेवा यांशी संबंधित प्रशिक्षण महत्त्वाचे आहे. कौशल्यप्रशिक्षणाचा परिणाम केवळ प्रशिक्षणार्थ्यांची संख्या मोजून ठरवू नये. प्रशिक्षणानंतर मिळालेला रोजगार, वेतनातील बदल, स्वयंरोजगाराची निर्मिती आणि कामाच्या गुणवत्तेमध्ये झालेली सुधारणा हेही निर्देशक तपासले पाहिजेत. शिक्षणसंस्था, उद्योग आणि शासन यांच्यात समन्वय निर्माण करून रोजगाराभिमुख प्रशिक्षण दिल्यास बेरोजगारी कमी करण्यास आणि आर्थिक विकासाला गती देण्यास मदत होऊ शकते.

कृषी क्षेत्राच्या विकासातील मानवी भांडवलाचे योगदान

भारताच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये कृषिक्षेत्राचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. कृषी क्षेत्र देशाच्या अन्नसुरक्षेशी संबंधित असून ग्रामीण भागातील मोठ्या लोकसंख्येच्या उपजीविकेचा आधार आहे. या क्षेत्राची उत्पादकता वाढविण्यासाठी जमीन, पाणी, बियाणे, खते, यंत्रसामग्री आणि भांडवल यांची आवश्यकता असते; परंतु या साधनांचा कार्यक्षम वापर करण्यासाठी शेतकरी आणि कृषी कामगारांचे ज्ञान व कौशल्यही तितकेच महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे कृषिक्षेत्रातील मानवी भांडवलाचा विकास हा ग्रामीण आर्थिक विकासाचा मूलभूत घटक आहे. शिक्षित आणि प्रशिक्षित शेतकरी हवामान, बाजारभाव, मातीचे आरोग्य, पीक व्यवस्थापन आणि उत्पादन खर्च यांविषयी अधिक माहितीपूर्ण निर्णय घेऊ शकतो. आधुनिक कृषितंत्रज्ञान, सुधारित बियाणे,

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

सूक्ष्म सिंचन, यांत्रिकीकरण आणि एकात्मिक कीड व्यवस्थापन यांचा योग्य वापर केल्यास उत्पादनक्षमता वाढण्यास मदत होऊ शकते. कृषी विस्तार सेवांद्वारे शेतकऱ्यांना नवीन तंत्रज्ञानाची माहिती दिल्यास पारंपरिक पद्धतींमधील मर्यादा कमी करता येतात.

कृषिक्षेत्रातील मानवी भांडवलाचा विकास हा केवळ पीक उत्पादनापुरता मर्यादित नसावा. अन्नप्रक्रिया, शीतसाखळी, साठवणूक, वाहतूक, विपणन आणि कृषी-आधारित उद्योग यांमध्ये कौशल्ये विकसित केल्यास ग्रामीण भागात मूल्यवर्धन होऊ शकते. उदाहरणार्थ, सोयाबीन, कापूस, डाळी आणि फळभाज्यांचे उत्पादन करणाऱ्या भागांमध्ये प्रक्रिया उद्योग आणि बाजारपेठेशी संबंधित प्रशिक्षण दिल्यास शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नवाढीस मदत होऊ शकते. याशिवाय, शेतकरी उत्पादक कंपन्या, सहकारी संस्था आणि स्वयं-सहायता गट यांच्या व्यवस्थापनासाठी आर्थिक साक्षरता, लेखा व्यवस्थापन आणि विपणन कौशल्ये आवश्यक आहेत. कृषिक्षेत्रातील महिलांना प्रशिक्षण, तंत्रज्ञान आणि बाजारपेठेची उपलब्धता मिळाल्यास त्यांचे आर्थिक योगदान वाढू शकते. हवामान बदलाच्या पार्श्वभूमीवर जलव्यवस्थापन, पीक विविधीकरण आणि जोखीम व्यवस्थापनाचे ज्ञानही महत्त्वाचे ठरते. अशा प्रकारे कृषी क्षेत्रातील मानवी भांडवलाचा विकास केल्यास उत्पादनक्षमता, शेतकरी उत्पन्न आणि ग्रामीण रोजगार वाढविण्याची क्षमता निर्माण होते.

औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्रांच्या विकासातील मानवी भांडवल

औद्योगिकीकरण ही आर्थिक विकासाची महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया आहे. उद्योगांच्या माध्यमातून उत्पादनवाढ, रोजगारनिर्मिती, तंत्रज्ञानाचा वापर आणि निर्यातीच्या संधी वाढतात. मात्र, आधुनिक उद्योगांमध्ये यंत्रसामग्री चालविणे, उत्पादन प्रक्रियेचे नियोजन, गुणवत्ता नियंत्रण, संशोधन आणि व्यवस्थापन यांसाठी प्रशिक्षित मनुष्यबळ आवश्यक असते. त्यामुळे उद्योगांच्या विकासासाठी भौतिक भांडवलासोबत मानवी भांडवलाची उपलब्धता अत्यंत महत्त्वाची आहे. कुशल कामगारांमुळे उत्पादनातील चुका कमी होऊ शकतात, यंत्रांचा कार्यक्षम वापर करता येतो आणि उत्पादनाची गुणवत्ता सुधारता येते. अभियंते, तंत्रज्ञ, व्यवस्थापक आणि संशोधक यांच्या योगदानामुळे नवीन उत्पादनपद्धती विकसित होतात. औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमधून आणि तांत्रिक शिक्षणसंस्थांमधून तयार होणारे मनुष्यबळ उद्योगांच्या गरजांशी सुसंगत असेल, तर उत्पादनक्षमता वाढविणे अधिक सुलभ होते. याउलट उद्योगांना आवश्यक कौशल्ये असलेले कामगार उपलब्ध नसल्यास उत्पादन खर्च वाढू शकतो आणि स्पर्धात्मकतेवर परिणाम होऊ शकतो. भारताच्या सेवा क्षेत्रामध्ये माहिती तंत्रज्ञान, वित्तीय सेवा, दूरसंचार, आरोग्य, शिक्षण, पर्यटन आणि व्यावसायिक सेवा यांचा महत्त्वाचा समावेश होतो. या क्षेत्रांमध्ये ज्ञान, तांत्रिक कौशल्ये आणि ग्राहकाभिमुख कार्यपद्धती यांना विशेष महत्त्व आहे. भारतातील माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्राच्या विकासामध्ये संगणकशास्त्र, अभियांत्रिकी आणि व्यवस्थापन क्षेत्रातील प्रशिक्षित मनुष्यबळाचा वाटा महत्त्वाचा राहिला आहे. तसेच औषधनिर्मिती, जैवतंत्रज्ञान आणि संशोधन क्षेत्रांमध्येही उच्च कौशल्यप्राप्त व्यक्तींची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. लघु, सूक्ष्म आणि मध्यम उद्योगांसाठी मानवी भांडवलाचा विकास विशेष आवश्यक आहे. अशा उद्योगांना तांत्रिक प्रशिक्षण, डिजिटल विपणन, लेखा व्यवस्थापन, गुणवत्ता प्रमाणन आणि निर्यातविषयक मार्गदर्शन उपलब्ध झाल्यास त्यांची कार्यक्षमता वाढू शकते. उद्योग आणि शिक्षणसंस्था यांच्यात प्रशिक्षण व संशोधनासाठी सहकार्य वाढविणे गरजेचे आहे. त्याचबरोबर कामगारांना नवीन तंत्रज्ञानानुसार पुन्हा प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था असावी. अशा गुंतवणुकीमुळे उद्योगांची स्पर्धात्मकता वाढून देशाच्या उत्पादन, रोजगार आणि उत्पन्नवाढीला हातभार लागतो.

तंत्रज्ञान, संशोधन आणि नवोन्मेषातील मानवी भांडवलाची भूमिका

आधुनिक आर्थिक विकासामध्ये तंत्रज्ञान आणि नवोन्मेष यांना केंद्रस्थानी स्थान प्राप्त झाले आहे. नवीन उत्पादनांची निर्मिती, उत्पादन खर्चातील घट, संसाधनांचा कार्यक्षम वापर आणि बाजारपेठेतील स्पर्धात्मकता यांमध्ये तंत्रज्ञान महत्त्वपूर्ण योगदान देते. मात्र, तंत्रज्ञानाचा विकास आणि त्याचा प्रभावी वापर करण्यासाठी वैज्ञानिक दृष्टिकोन, संशोधन कौशल्ये, तांत्रिक

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

ज्ञान आणि सर्जनशील विचारांची आवश्यकता असते. त्यामुळे मानवी भांडवल हे नवोन्मेषाचे प्रमुख आधारस्तंभ आहे. विद्यापीठे, संशोधन संस्था, उद्योग आणि तंत्रज्ञान केंद्रे यांच्या माध्यमातून ज्ञाननिर्मितीला चालना मिळते. संशोधक नवीन तंत्रज्ञान विकसित करतात, अभियंते त्याचे व्यावहारिक उपयोग शोधतात आणि उद्योजक त्या तंत्रज्ञानाचे व्यावसायिक उत्पादनांमध्ये रूपांतर करतात. या प्रक्रियेमुळे उत्पादकता वाढते आणि नवीन उद्योगांच्या निर्मितीला संधी मिळते. भारतामध्ये माहिती तंत्रज्ञान, औषधनिर्मिती, अंतराळ संशोधन आणि डिजिटल सेवा या क्षेत्रांतील विकासामध्ये प्रशिक्षित मनुष्यबळाचे योगदान दिसून येते.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता, मशीन लर्निंग, रोबोटिक्स आणि डेटा विश्लेषण यांसारख्या तंत्रज्ञानामुळे रोजगाराच्या स्वरूपात बदल होत आहेत. काही पारंपरिक कामांची मागणी कमी होण्याची शक्यता असताना नवीन तांत्रिक आणि विश्लेषणात्मक कौशल्यांची मागणी वाढत आहे. त्यामुळे शालेय शिक्षणापासून उच्च शिक्षणापर्यंत डिजिटल साक्षरता, संगणकीय विचार, समस्या सोडविण्याची क्षमता आणि आजीवन शिक्षण यांना महत्त्व द्यावे लागेल. तंत्रज्ञानाचा लाभ समाजातील सर्व घटकांना मिळण्यासाठी डिजिटल दरी कमी करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण विद्यार्थ्यांना इंटरनेट, संगणक, डिजिटल अध्ययनसाहित्य आणि प्रशिक्षित शिक्षक उपलब्ध नसल्यास ते नव्या अर्थव्यवस्थेतील संधींपासून वंचित राहू शकतात. त्यामुळे डिजिटल पायाभूत सुविधांचा विस्तार आणि परवडणारे प्रशिक्षण महत्त्वाचे आहे. संशोधनासाठी निधी, उद्योग-विद्यापीठ सहकार्य, बौद्धिक संपदा संरक्षण आणि स्टार्ट-अपना सहाय्य या उपायांद्वारे नवोन्मेषाला चालना देता येते. मानवी भांडवल आणि तंत्रज्ञान यांचा समन्वय साधल्यास भारताची दीर्घकालीन उत्पादकता आणि जागतिक स्पर्धात्मकता वाढू शकते.

महिला सक्षमीकरण आणि मानवी भांडवल

महिला सक्षमीकरण हे मानवी भांडवलाच्या विकासाचे आणि सर्वसमावेशक आर्थिक प्रगतीचे महत्त्वाचे अंग आहे. देशातील महिलांना दर्जेदार शिक्षण, आरोग्यसेवा, कौशल्यप्रशिक्षण, रोजगार आणि उद्योजकतेच्या समान संधी उपलब्ध झाल्यास अर्थव्यवस्थेतील त्यांचे योगदान वाढू शकते. महिलांच्या क्षमतांचा पुरेपूर वापर न झाल्यास देशातील उपलब्ध मानवी संसाधनांचा एक मोठा भाग आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत पूर्णपणे सहभागी होऊ शकत नाही. त्यामुळे महिलांच्या शिक्षणावर आणि आर्थिक सक्षमीकरणावर केलेली गुंतवणूक राष्ट्रीय विकासासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. महिलांचे शिक्षण वाढल्यास त्यांना रोजगाराच्या संधींचा लाभ घेणे, आर्थिक व्यवहार समजून घेणे आणि कुटुंबाच्या निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होणे अधिक सुलभ होते. शिक्षित महिला आपल्या मुलांच्या आरोग्य आणि शिक्षणाकडे अधिक लक्ष देऊ शकतात. त्यामुळे महिलांच्या शिक्षणाचे लाभ पुढील पिढीपर्यंत पोहोचू शकतात. व्यावसायिक कौशल्ये आणि डिजिटल साक्षरता मिळाल्यास महिला पारंपरिक व्यवसायांसोबतच आधुनिक सेवा क्षेत्र, लघुउद्योग आणि ऑनलाइन व्यवसायांमध्येही सहभागी होऊ शकतात.

महिलांच्या आर्थिक सहभागासमोर बालसंगोपनाची जबाबदारी, सुरक्षित वाहतूक, सामाजिक रूढी, वेतनातील विषमता, रोजगाराच्या संधींचा अभाव आणि अनौपचारिक कामाचे मोठे प्रमाण अशी आव्हाने आहेत. त्यामुळे केवळ शिक्षण वाढविणे पुरेसे नाही. सुरक्षित कार्यस्थळे, बालसंगोपन सुविधा, कौशल्यप्रशिक्षण, वित्तपुरवठा, बाजारपेठेची उपलब्धता आणि उद्योजकतेसाठी मार्गदर्शन यांचीही गरज आहे. ग्रामीण महिलांसाठी स्वयं-सहायता गट, बचत गट, कृषिपूरक उद्योग आणि अन्नप्रक्रिया व्यवसाय हे आर्थिक सक्षमीकरणाचे महत्त्वाचे मार्ग ठरू शकतात. तथापि, या गटांना केवळ कर्जपुरवठा करण्यापेक्षा उत्पादनाची गुणवत्ता, लेखा व्यवस्थापन, डिजिटल व्यवहार आणि विपणनाचे प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. महिलांच्या कौशल्यांचा आणि श्रमाचा योग्य आर्थिक मोबदला मिळाल्यास कुटुंबाचे उत्पन्न वाढते, दारिद्र्य कमी करण्यास मदत होते आणि स्थानिक अर्थव्यवस्था बळकट होते. म्हणून महिला सक्षमीकरणाला मानवी भांडवलाच्या व्यापक धोरणाचा अविभाज्य भाग मानले पाहिजे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

मानवी भांडवलाच्या विकासातील प्रमुख अडचणी

भारतामध्ये मानवी भांडवलाच्या विकासासाठी अनेक योजना आणि संस्था कार्यरत असल्या तरी त्याच्या गुणवत्तापूर्ण आणि समताधिष्ठित विकासासमोर काही महत्त्वाच्या अडचणी आहेत. सर्वप्रथम, शिक्षणाच्या उपलब्धतेबरोबरच शिक्षणाच्या गुणवत्तेचा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. शाळांमधील पायाभूत सुविधांची कमतरता, शिक्षकांची उपलब्धता, अध्ययनातील तफावत आणि डिजिटल साधनांचा असमान वापर यांमुळे विद्यार्थ्यांच्या क्षमतांच्या विकासावर परिणाम होऊ शकतो. ग्रामीण आणि शहरी भागांतील शैक्षणिक संधींमध्ये असमानता असल्यास रोजगाराच्या संधींचे वितरणही असमान राहण्याची शक्यता असते. दुसरे महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे शिक्षण आणि रोजगार यांच्यातील विसंगती. काही अभ्यासक्रमांमध्ये प्रत्यक्ष कामासाठी आवश्यक कौशल्यांचा पुरेसा समावेश नसल्यास पदवीधारकांना रोजगार मिळविण्यात अडचणी येऊ शकतात. औपचारिक व्यावसायिक प्रशिक्षणाची मर्यादित उपलब्धता आणि उद्योगांशी अपुरा समन्वय यांमुळे कौशल्यांची कमतरता निर्माण होऊ शकते. त्यामुळे शिक्षणाचा विस्तार करताना कौशल्यांची गुणवत्ता आणि रोजगाराभिमुखता यांवर लक्ष देणे आवश्यक आहे.

तिसरे आव्हान आरोग्य आणि पोषणाशी संबंधित आहे. कुपोषण, आरोग्यसेवांची अपुरी उपलब्धता, उपचारांचा खर्च आणि असुरक्षित कामाच्या परिस्थितीमुळे व्यक्तीची उत्पादकता कमी होऊ शकते. गरीब कुटुंबांना आरोग्यावरील खर्चासाठी कर्ज घ्यावे लागल्यास त्यांची आर्थिक स्थिती अधिक कमकुवत होऊ शकते. चौथे आव्हान म्हणजे सामाजिक आणि आर्थिक विषमता. महिला, दिव्यांग व्यक्ती, वंचित सामाजिक गट आणि दुर्गम भागांतील लोकांना शिक्षण, प्रशिक्षण आणि रोजगाराच्या संधी मिळविण्यात अडथळे येऊ शकतात. याशिवाय संशोधनासाठी अपुरा निधी, डिजिटल दरी आणि तंत्रज्ञानातील वेगवान बदल यांचाही विचार करावा लागतो. या अडचणी दूर करण्यासाठी सार्वजनिक गुंतवणूक, संस्थात्मक समन्वय, गुणवत्तेचे मूल्यमापन आणि समावेशक धोरणे आवश्यक आहेत. मानवी भांडवलाचा विकास हा दीर्घकालीन सामाजिक व आर्थिक प्रक्रियेचा भाग असल्यामुळे सातत्यपूर्ण प्रयत्नांची आवश्यकता आहे.

मानवी भांडवलाच्या विकासासाठी आवश्यक उपाययोजना

- भारताच्या आर्थिक विकासाला गती देण्यासाठी मानवी भांडवलाच्या निर्मिती आणि गुणवत्तावाढीसाठी दीर्घकालीन व समन्वित धोरण आवश्यक आहे. सर्वप्रथम, शालेय शिक्षणाच्या गुणवत्तेत सुधारणा करून विद्यार्थ्यांच्या मूलभूत वाचन, लेखन, गणितीय आणि वैज्ञानिक क्षमतांना बळकटी दिली पाहिजे. शिक्षक प्रशिक्षण, नियमित मूल्यमापन, प्रयोगाधारित अध्ययन आणि डिजिटल साधनांचा योग्य वापर यांना महत्त्व द्यावे. उच्च शिक्षणामध्ये संशोधन, नवोन्मेष, आंतरविद्याशाखीय अध्ययन आणि उद्योगांशी सहकार्य वाढविणे आवश्यक आहे.
- दुसरे म्हणजे, व्यावसायिक आणि तांत्रिक प्रशिक्षण अधिक व्यापक केले पाहिजे. उद्योगांच्या गरजांचा अभ्यास करून अभ्यासक्रम तयार करणे, प्रशिक्षणादरम्यान प्रत्यक्ष कामाचा अनुभव देणे आणि प्रशिक्षणानंतर रोजगाराच्या परिणामांचे मूल्यमापन करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागात कृषिपूरक व्यवसाय, अन्नप्रक्रिया, यंत्रदुरुस्ती, डिजिटल सेवा आणि लघुउद्योग यांसाठी प्रशिक्षण केंद्रे विकसित करता येतील. स्थानिक रोजगाराच्या गरजांशी प्रशिक्षणाचा संबंध जोडल्यास त्याचा आर्थिक परिणाम अधिक प्रभावी होऊ शकतो.
- तिसरे म्हणजे, आरोग्य आणि पोषणावर सार्वजनिक गुंतवणूक वाढविणे आवश्यक आहे. प्राथमिक आरोग्यसेवा, माता व बालआरोग्य, पोषण, स्वच्छ पाणी आणि प्रतिबंधात्मक आरोग्यसेवा या मानवी भांडवलाच्या विकासासाठी मूलभूत आहेत. आरोग्याच्या समस्यांमुळे गरीब कुटुंबांचे आर्थिक नुकसान होऊ नये यासाठी परवडणाऱ्या उपचारांची उपलब्धता महत्त्वाची आहे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

- चौथे म्हणजे, महिलांच्या शिक्षणाला, सुरक्षित रोजगाराला आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन द्यावे. बालसंगोपन सुविधा, आर्थिक साक्षरता, कौशल्यप्रशिक्षण आणि बाजारपेठेची उपलब्धता यांमुळे महिलांचा आर्थिक सहभाग वाढू शकतो. पाचवे म्हणजे, संशोधन व विकास, स्टार्ट-अप, डिजिटल कौशल्ये आणि कृत्रिम बुद्धिमत्तेशी संबंधित प्रशिक्षणाला चालना द्यावी.
- शेवटी, मानवी भांडवलविषयक धोरणांच्या परिणामांचे मूल्यमापन करण्यासाठी शिक्षणाची गुणवत्ता, प्रशिक्षणानंतरचा रोजगार, उत्पन्नातील बदल, आरोग्य निर्देशक आणि सामाजिक सहभाग यांचा नियमित अभ्यास केला पाहिजे. केंद्र सरकार, राज्य सरकारे, स्थानिक स्वराज्य संस्था, विद्यापीठे, उद्योग आणि नागरी समाज यांच्यात समन्वय निर्माण करणे आवश्यक आहे. या उपाययोजनांमुळे मानवी भांडवलाची गुणवत्ता सुधारून उत्पादकता, रोजगार आणि शाश्वत आर्थिक विकासाला चालना मिळू शकते.

निष्कर्ष

१. शिक्षण, आरोग्य आणि कौशल्यविकास यांमध्ये गुंतवणूक केल्यास मानवी संसाधनांची गुणवत्ता वाढून भारताच्या आर्थिक विकासाला गती मिळते.

२.दर्जेदार शिक्षणामुळे व्यक्तीचे ज्ञान, कार्यक्षमता आणि निर्णयक्षमता वाढते. त्यामुळे रोजगाराच्या संधी आणि उत्पन्नवाढीस मदत होते.

३. निरोगी व सुदृढ मनुष्यबळामुळे कामाची कार्यक्षमता वाढते. परिणामी उत्पादनक्षमता आणि आर्थिक विकासामध्ये सकारात्मक बदल घडून येतात.

४. रोजगाराभिमुख कौशल्यप्रशिक्षणामुळे बेरोजगारी कमी करण्यास आणि कुशल मनुष्यबळाची उपलब्धता वाढविण्यास मदत होते.

५. आधुनिक कृषितंत्रज्ञान, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि प्रशिक्षण यांच्या माध्यमातून कृषी उत्पादनक्षमता व शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविता येते.

६. प्रशिक्षित आणि कुशल मनुष्यबळामुळे औद्योगिक उत्पादन, तंत्रज्ञानाचा वापर आणि उद्योगांची स्पर्धात्मकता वाढण्यास मदत होते.

७. महिलांना शिक्षण, कौशल्यविकास आणि रोजगाराच्या समान संधी उपलब्ध झाल्यास कुटुंबाचे उत्पन्न व देशाची आर्थिक क्षमता वाढते.

८. शिक्षण व संशोधनाच्या माध्यमातून विकसित झालेले मानवी भांडवल नवीन तंत्रज्ञान, नवोन्मेष आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन देते.

९. मानवी भांडवलामध्ये सातत्यपूर्ण आणि समावेशक गुंतवणूक केल्यास आर्थिक विषमता कमी होऊन भारताच्या शाश्वत व सर्वांगीण विकासाला चालना मिळते.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

संदर्भसूची

१. भारतीय आर्थिक विकास : डॉ. संभाजी काळे ,डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे.

२. भारतीय आर्थिक विकास : डॉ. डी. जी. उशीर, डॉ. एस. आर. जावळे, डॉ. एस. व्ही. टिळे आणि डॉ. एस. आर. पगार ,निराली प्रकाशन,पुणे.

३. विकासाचे अर्थशास्त्र आणि नियोजन : डॉ. विजय कविमंडन ,श्री मंगेश प्रकाशन, पुणे.

४. कृषी विकासाचे अर्थशास्त्र (आव्हाने व उपाय): डॉ. रामेश्वर भिसे ,प्रशांत पब्लिकेशन ,जळगाव.

५. अर्थशास्त्र ; प्रा. वामन गोविंद काळे आणि प्रा. दत्तात्रय गोपाळ कर्वे , निराली प्रकाशन पुणे

६. पुस्तकाचे नाव : अर्थशास्त्राची मूलतत्त्वे : गणेश जनार्दन आगाशे, पॉपुलर प्रकाशन नागपूर